

ÖRÁLLÓVÁ TETTELEK:
MŰHELYTANULMÁNYOK A DEBRECENI
TEOLÓGIAI OKTATÁS ÉS REFORMÁTUS
LELKÉSZKÉPZÉS
1850–2000 KÖZÖTTI TÖRTÉNETÉHEZ

Szerkesztette Baráth Béla Levente–Fekete Károly
Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának
475. évfordulója tiszteletére IV.

Sorozatszerkesztő: Győri L. János

A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református
Hittudományi Egyetem kiadása, Debrecen, 2019, 752 lap

Bár az alcím pontosan kijelöli, és időben is körülhatárolja a kötet témáját, a szerkesztők mégis szokatlan műfaji megjelölést adtak neki, amikor egészét a meglehetősen kötetlenül értelmezhető műhelytanulmányok kategóriájába sorolták. Magyarázatot a kötet előszavában szolgáltattak. Bármennyire is gazdag szakirodalmi előzményekre támaszkodhattak a kötet szerzői, mégsem érezték idejét annak, hogy monografikus formában foglalják össze az eddigi eredményeket. Kétségtelen viszont, hogy a rugalmas meghatározásból egy másik előny is származik. Mivel a kötet „tanulmányai” a történeti szakirodalom több eltérő jellegű kategóriájába tartoznak, összefoglaló elnevezésükre nem lett volna könnyű más kifejezést találni, még ha egyes részeken ez a meghatározás túl óvatosnak, úgy is mondhatnánk, túl szerénynek tűnik. Előnye viszont az, hogy lehetőséget adott a szerzőknek a könyv bizonyos részeiben a tudományos munkák szigorúbb tartalmi és formai kötöttségeinek könnyedebb kezelésére, magyarán szólva, hogy ne hátráljanak meg az olvasmányosabb részletek alaposabb kifejtésétől.

A kollégium 1850–2000 közötti másfél évszázados történetén belül a teológiai oktatást és a református lelkészképzést – az előszó állásfoglalása szerint – eddig kevésbé tagoltan, az egyes eseményeket nem érdemeiknek megfelelően vizsgálták. A megközelítés különféle változatokat kínáló lehetőségeit kihasználva a szerkesztők a kötetet három eltérő jellegű nagyobb egységre tagolták. Míg az első – a kötetnek a közbeiktatott képlapok nélkül egyharmadát (240, a képekkel 340 lapot) kitevő – része („*Időrendi áttekintő tanulmányok*” címmel) többé-kevésbé hagyományos történeti áttekintés, addig a másik kettő talán inkább a további kutatásokat segítő információkat tartalmaz: egyikük

oktatói portrékat (390 lapon), másikkal adattárakat (18 lapon). Az első részt összesen csaknem 100 fényképlap színesíti, míg az egyes oktatók portréi mellől sem hiányoznak a róluk szóló lapokon fényképeik.

A történeti részben – a kötet alcíméhez igazítva – a téma tartalmi-elméleti oldala jut komoly szerephez. Nemcsak arról kapunk tájékoztatást, hogy hány tanszéken és mely professzorok oktatták a teológiát (ezt jórészt az eddigi kollégiumtörténetekből is megismerhettük), hanem arról is, hogy milyen szellemben tették ezt. Hiszen az érintett másfél évszázadban maga a református teológia is alakult, fejlődött. A 19. század utolsó harmadában például a debreceni teológiai oktatás a mérsékelt racionalizmusból az új ortodoxia felé tartott, lezajlott egy feltámadásvita is. Mindez nem maradhatott hatástalan az oktatókra, akik azután meggyőződésüknek, továbbá hazai vagy külföldi előképzettségüknek megfelelően iktatták be oktatásukba az egyes nézeteket.

A kötet első, történeti része négy fejezetre tagolódik. Közbulső időhatárait 1912, az egyetemmel alakulás és 1950, az egyetemről való leválasztás éve jelöli ki. (A középső szakaszban a teológiai oktatás mellett külön fejezetet kap a csak ebben az időszakban működő Lelkészképző Intézet bemutatása.) Ez az önmagában is kötetnyi első rész mindenképpen túlmutat a „műhelytanulmányok” műfaján. Garantálja ezt a szerzők személye is. Az 1850–1912 közötti fejezetet Kovács Ábrahám készítette, aki teológiai végzettsége mellett a debreceni (akkor még Kossuth Lajosról elnevezett) egyetem történetész diplomáját is megszerezte. Szakértelmét a történeti témákban már eddig is számos tanulmányban és könyvben bizonyította. Az 1912–1950 közötti két fejezetet Fekete Károly jegyezte, aki teológiai publikációi mellett a Debreceni Egyetem alapításának százéves évfordulójára készített kötetben is szerzője volt az erről a korszakról szóló kari fejezetnek. Az egyetemről leválasztott – kezdetben akadémiának nevezett – iskola fejezetét Fekete Károly Bölcskei Gusztávval közösen írta, akinek nevéhez ugyancsak több korábbi kollégiumtörténeti munka fűződik.

A történeti fejezetek – kiinduló koncepciójuknak, azaz a másfél évszázad történetesei feltárásában mutatkozó hiányosságok pótlásának szándékával – zömében alapkulatásokra támaszkodnak. Szerzőik az eddigi szakmunkákban észlelt vagy éppen csak feltételezett hézagokat az intézményi évkönyvekből és tanácsi jegyzőkönyvekből, más levéltári forrásokból, ritkábban kortárs visszaemlékezésekből vett értesülésekkel pótolják ki. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne hivatkoznának a korszakkal foglalkozó történetesekre, ne idéznének akár teológiai, akár köztörténeti munkáikból. A három korszak feldolgozása persze így is eltérő közelítést kívánt. A több mint száz évvel ezelőtt (1912-ben) lezáródó kollégiumi korszakról számos munka született, újat itt nem annyira az eseményekben, mint inkább az egyes oktatók teológiai szemléletében, azok összevetésében, az események árnyaltabb megítélésében lehetett nyújtani. A nemzeti hagyományok ápolásában mindig élenjáró és arra büszke debreceni kollégium történetében például mindig is érzékeny pontnak számított a Leo Thun – az 1849-et követő Bach-korszak osztrák kultuszminisztere – által kezdeményezett *Organisations-Entwurf*nak az értékelése, amely németesítő törekvésével és az iskola-, valamint az egy-

házszervezet átalakításával súlyosan sértette a kollégiumi oktatás hagyományait. Kovács Ábrahám most erősebb hangsúlyt fektet ennek a reformnak a modernizációs oldalára. A kétségtelen hátrányok (a németesítés, a kollégiumi bölcsészeti oktatás ellehetetlenítése) mellett voltaképpen ennek a külső beavatkozásnak a hatására válhattak szét a kollégiumi oktatás eddig összefonódó tagozatai (amelyben a kisiskolásokat a felsőbb tagozatok diákjai tanították), válhatott el a felső szintű teológiai képzés az alsóbb szintektől, alakulhatott ki a hazai oktatás ettől kezdve közel évszázadig meglévő 8 osztályos gimnáziumi rendszere.

Kovács Ábrahámnak azonban nemcsak az oktatáspolitikai általános értékelésével kellett megbirkóznia, hanem a kiegyezést követő, a vallással szemben mutatkozó liberális, néha kifejezetten vallásellenes irányzatok és az általuk kiváltott egyházon belüli viták bemutatásával is. Tudományos munkásságát és pályáját (többek között edinburgh-i ösztöndíját és kapcsolatait) ismerve könnyen megértjük, hogy miért kaphattak fejtegetéseiben – az eddigi történetírás német és holland orientációt hangoztató eredményei mellett – olyan kiemelkedő hangsúlyt a Skóciából származó impulzusok. Fejezetében egyébként a hittudományi képzés bő fél évszázadának kiemelkedő professzorait – mintegy megelőlegezve a tanári arképeket – külön is bemutatja, ha ebben nem is élettörténetükre, hanem teológiai tevékenységükre – mestereiket és tanítványaikat is bemutatva – helyezi a hangsúlyt. Ebben az összefüggésben válik óhatatlanul a korszak kiemelkedő alakjává a professzortársak közül is Balogh Ferenc alakja.

Fekete Károly fejezetét a kollégium történetét beárnyékoló szomorú események veszik közre. Az egyetemmel alakulás belső, szervezeti és technikai problémái mellé hamarosan az I. világháború kitörésével járó gondok társultak. Amilyen szerencsés volt, hogy 1913-ban két kollégiumi építkezés is befejeződött (elkészült a gimnázium épülete és két emeletet kapott a kollégium mögött álló ún. tápintézet), amivel a kollégium helyet tudott biztosítani a tulajdonképpen otthontalan egyetem több részlegének, annyira tragikusan érintette a háború, amely a teológushallgatók között is áldozatokat szedett. Zavart okozott a kollégium életében a háború vége felé kibontakozó forradalmi láz is. Megtudhatjuk, hogy Zoványi Jenő professzor (az 1917/18-i tanév dékánja) beszédeiben többször is tanújelét adta annak, hogy véleménye sok kérdésben nem egyezik a kar álláspontjával, s esetenként a minisztériumba küldött iratokhoz is félrevezető információkat fűzött. A forradalmak idején egy ideig azok radikális törekvéseit is támogatta. Őt a meggyőződés vezette. A tanácsuralom alatt viszont a kollégium vezetőinek politikai naivitasát és a bekövetkezett változások tartósságába vetett hitét tükrözte, hogy Ferenczy Gyula professzor – intézményféltésből, a kar tagjainak egyetértésével – táviratban köszöntötte a Tanácsköztársaság két vezetőjét. A helyzet konszolidálódásával mindkettőjüknek meg kellett válnia állásától.

A két háború közötti időszak azután számos pozitívumot hozott. Az I. világháború alatt lecsökkent hallgatói létszám újra emelkedett, sőt az 1924/25-i tanévben az első nőhallgató is beiratkozhatott a teológiai karra. Gyarapodott a tanszékek, növekedett a munkatársak száma. Utóbbiban szerepet játszott, hogy – bár a tanársegédi intézményt

még nem sikerült létrehozni – a tehetséges fiatalokat szemináriumi gyakornokként megtudták tartani. Megalakult a Lelkészképző Intézet, amely a teológusok lelkészi pályára készítésének addig sokban elhanyagolt gyakorlati oldalára készített fel. Elkészültek az első tervek az egyetemi templom építésére, amelynek épületét (mai kifejezéssel) többfunkciósra szánták (koncert-, konferencia-, egyéb foglalkoztató helyiségekkel). Az élénkülő külkapcsolatok sorában is kiemelkedő, hogy Hallóban magyar kutatóintézet alakulhatott, ahová ösztöndíjasok utazhattak. Volt persze arra is példa, hogy Debrecen úgy érezte, meg kell védenie magát. Amikor a kormányzatban – a debreceni egyetem protestáns jellegére hivatkozva – felmerült, hogy a pécsi vagy a szegedi egyetemet katolikus egyetemmé kellene átformálni, a helyi tiltakozók azzal érveltek, hogy a debreceni intézmény nem vallási irányultságú, számokkal bizonyítható, hogy karain a református professzorok – a teológiát leszámítva – egyedül a jogi karon vannak többségben, míg az orvosi karon alig egyegyedük protestáns.

De a nagyobb korszakokra való tagolás eredményeképpen Fekete Károlyra hárult a II. világháború és az azt követő kommunista uralom első éveinek a bemutatása is. A II. világháború előtt és alatt a Hittudományi Kar tagjai – bár általában egyetértettek az állam kultúrpolitikájával – nem éreztek ösztönzést arra, hogy teológiai oldalról is alátámasszák azt. Ezzel szemben nem haboztak, hogy (Fekete Károly szavai szerint) a nemzeti sorskérdésekben felvállalják az őrállói feladatot. Erre mindkét diktatúra idején lehetőség is nyílt, aminek nyomán mindkettő megszede a maga áldozatait, ha közülük az első nem is hazai tevékenysége miatt jutott erre a sorsra. Az 1940-es évek elején a bécsi gyülekezetben szolgálatot végző ifj. Varga Zsigmondot több politikai megnyilvánulása (többek között egy prédikációja) miatt letartóztatták, németországi koncentrációs táborba hurcolták, ahol meghalt. Csak emlékeztetőül: az ellene hozott vádak között szerepelt az angol rádió titkos hallgatása is – a nem olyan fiatalok emlékezhetnek arra, hogy hasonló tiltással és váddal évtizeddel később a másik önkényuralom is élt. Ennek első kísérletei – pl. Makkai Sándor professzor elítéltetése – még nem jártak eredménnyel. A professzort 1945-ben egy közel száz egyetemi professzor és alkalmazott által aláírt beadvány – és több befolyásos értelmiségi, pl. az irodalmár Juhász Géza professzor közbenjárása – megmentette a bebörtönzéstől, a későbbi zaklatásoktól, nyugdíjazásának fenyegetésétől azonban nem, így testileg-lelkileg összetörve a kar egyetemről való leválasztását követően hamarosan, 1951-ben, alig 60 évesen elhunyt. A kar leválasztását még megelőzte kitelepítése az egyetem főépületéből, akkor még azzal az érveléssel, hogy a frissen alapított természettudományi karnak kell helyet teremteni, s mikor annak épülete elkészül, visszaköltözhetnek. Valójában azonban ez a lépés is a leválasztást készítette elő. Politikai nyomásra sűrűsödtek a hallgatók vélt engedetlensége miatti eljárások, büntetések.

A kiválás részleteit az állam és az egyház között kötött szerződés rögzítette. A kötetben felsorolt pontjai azonban leginkább a technikai-anyagi oldalra, főleg anyagi és tulajdonjogi kérdésekre szorítkoznak. Az oktatásban elszenvedett hátrányokról nem szólnak. Az akadémiának nevezett iskolában hét professzornak és kilenc óraadó tanárnak

kellett ellátnia az oktatás terheit, mígnem túlterheltségük csökkentésére az 1953/54-i tanévtől végre tanársegédi állásokat is szervezhettek. Ugyanakkor nem élhettek számos egyetemi joggal, pl. nem adhattak doktori címet. A ki- és beutazások megakadályozása miatt megszakadtak a külföldi kapcsolatok. A szerzők ebben a fejezetben egyre inkább igyekeznek homályban hagyni a politikai nyomás eszközeit, így csak az egyik hallgató elleni fegyelmi eljárás indoklásából tudjuk meg, hogy faluhelyen a lelkészeknek prédikációjuk során ismertetni kellett a Kommunista Párt határozatait, s ennek elmulasztása büntetéssel járt. Ez a merevség az 1960-as években oldódott, az akadémia 1964-ben a doktoráltatás jogát is megkapta, hogy háttérbe szorította majd az 1989/90-i változásokkal szűnjön meg. 1996-ban felvehette az egyetem nevet, tevékeny részt vállalt a debreceni egyetemi közösség (Universitas) létrejöttében, de végül „a hiányzó törvényi feltételek miatt” nem válhatott a 2000-ben megalakult Debreceni Egyetem részévé. A fejezet azonban a köztörténeti eseményeket egyre inkább mellőzve, az egyházszervezetben, illetve a kollégiumi oktatásban bekövetkezett szervezeti és személyi változásokra szorítkozik. A szerzők állásfoglalásokra egyre kevésbé vállalkoznak, hiszen ezen éveknek maguk is szereplői voltak, s a többiek is személyes ismerőseik, egykori és mai kollégáik.

Sajátos színt adnak az egyes történelmi korszakokat követő (három különálló részben elhelyezett) fényképlapok Baráth Béla Levente szerkesztésében. Többségük csoportkép, kezdetben álló vagy ülő csoportoké, az idők előrehaladásával egyre inkább tablókép formájában. A legkorábbi egy – az 1860-as évekből származó – 12 tagú hallgatói csoportról készült, s mivel a rajta szereplők nevét a kép alján szép rendben feltüntették, azt is tudjuk, hogy kiket ábrázol. (A képszerkesztő közülük Tóth Sámuel nevéhez fűzte hozzá, hogy később teológiai tanár és az egyházkerület főjegyzője lett.) A szereplők nevének feltüntetése azonban nem volt általános, így a régiek közül sokan maradnak megnevezetlenek. (Hacsaknem később néhányukat egy-egy túlélő azonosítani nem tudta, mint egy 1878-i egyházkerületi lelkészi csoportkép több tagját egyik társuk 50 évvel később, 1928-ban.) De a képlapokon helyet kaphatott néhány kiemelkedő professzor (ezúttal festett vagy fényképes) portréja, vagy akár a múltra emlékeztető dombormű. Utóbbiak között találjuk az I. világháborúban hadba vonult 40 teológusnak 1924-ben, majd a 14 hősi halottnak 1925-ben állított két dombormű képét, amelyek sajnos nem egymással szemben, hanem egymásnak háttal kerültek be a kötetbe, így utóbbiak nevének visszakeresése az előzőek között sűrű lapozgatással jár. A modernebb kor ábrázolásai között azután helyet kapnak a kollégiumi, majd egyetemi események, rendezvények, doktori és díszdoktori avatások képei, természetesen egyre könnyebben megnevezve a rajtuk található személyeket.

A kötet második – terjedelemben az elsőt is meghaladó – részét az oktatói portréknak nevezett professzori élet- és pályarajzok teszik ki. 50 elhunyt és hét ma is élő nyugdíjas professzorral ismerkedhetünk meg, 19 szerző tollából. Az 57 portréval meg tisztelt professzor és a róluik írók nevének teljes felsorolása természetesen még ennek a terjedelmes recenzióknak a keretét is meghaladná, de az egyes szerzőkről azonban így sem kívánunk elfeledkezni. Álljon itt annak a 17 szerzőnek a neve (ábécésorrendben),

akik nem vettek részt a történelmi áttekintések írásában, vagy nem voltak a képek vagy az adattárak szerkesztői: Árvavölgyi Béla, Bodó Sára, Bölcskei Gusztáv, Fekete Csaba, Ferencz Árpád, Gaál Botond, Gaál Sándor, Hodossy-Takács Előd, Horsai Ede, Hörcsik Richárd, Kolumbán Vilmos József, Kustár Zoltán, Marjovszky Tibor, Molnár János, Németh Áron, Peres Imre és Vágási Katalin.

A portrék révén bemutatottak sorrendje egyébként nem az időrendet (születési vagy kollégiumi alkalmazásbeli évet) követi, hanem a teológiai oktatás rendszerét, a tanszékcsoportokat, azokon belül a tanszékeket. Ez megkönnyíti a szerzők dolgát, amikor mester-tanítvány viszonyra, a tanszéken egymást követő professzorok kapcsolataira kell utalniuk. A portrék – bár terjedelmük természetesen eltérő lehet – felépítése egységes: életrajzi adatok, családi háttér, tanulmányok, professzori működés, közegyházi tevékenység, irodalmi munkásság, esetenként teológiai irányultság, végül a bemutatottak nyomtatásban megjelent munkáinak bibliográfiája. Rokoni kapcsolatokról is szó esik, apa és fiú, após és vő is szerepel közöttük, néha azonos tanszéken, egymást követően (mint Erdős József és Erdős Károly), máskor eltérő tanszéki közösségben (ahol a fiú előbb szerepelhet, mint az apa, mint Makkai László és Sándor vagy a két Bartha Tibor esetében). A kötet műhelytanulmányok műfaji megjelölése ugyanakkor nem teszi szükségessé, hogy tartalmukat elhatárolják a történelmi áttekintésbe foglaltaktól. Természetesen azonos személyekről, azonos tényekről esik szó, de ismételve is részletesebben, az adott személy köré fonva leírásukat. Rendszerint a szerzők amúgy sem azonosak a történelmi áttekintések szerzőivel, így az ismétlődő tények gyakran más vetületben szerepelnek. Értékelésük is lehet eltérő annál, amit a történelmi áttekintésben kaptunk. Ferenczy Gyula esetében a portré szerzője (Horsai Ede) a professor korábbi közéleti-politikai szereplésére utalva – és Czeglédy Sándor munkáját idézve – vonja kétségbe Ferenczy jóhízműségét a Tanácskormány vezetőinek küldött üdvözlő távirat ügyében. Igaz, azt is megjegyzi, hogy 1919. március 26-án (a távirat elküldésekor) még aligha derülhetek ki a Tanácskormány durva egyházellenes céljai. Mások viszont a portré enyhít vagy hallgat el a történelmi áttekintésben említett tényeket. A történelmi áttekintésben szerepelt, hogy ifj. Barta Tibor, a szegedi kihelyezett vallásánári tanszék vezetője – egy, a hallgatói normatívák megállapítására vonatkozó nézeteltérés miatt – feljelentette id. Fekete Károly dékánt, aki ennek hatására le is mondott tisztségéről. (Az ellene lefolytatott vizsgálat azután felmentette a vád alól.) A szegedi vallásánár portréjában erről az afférról nem esik szó. De egyáltalán nem kap portréleírást a 20. század harmadik negyedének nevezetes református egyénisége, aki pedig közel évtizedig (1949–1957 között) a Tiszántúli Egyházkerület püspöke is volt, Péter János. Az ok: ő soha nem volt a Teológiai Kar vagy Akadémia oktatója, a Filadelfia Diakonisszaképző Intézet lelkésztanári állásából került a püspöki székbe. Ezzel viszont a kötet szerzői megmenekedtek attól, hogy életének néha bizony kitérőkkel tarkított pályájára kelljen magyarázatot adniuk. (Péter János neve természetesen szerepel a munkában, de csak püspökségének tényéhez kapcsolva.)

A kötetet három – lapszámra ugyan szerény, apró betűs szedése miatt azonban mégis sok részletet tartalmazó – adattár zárja. Összeállítójuk Baráth Béla Levente. Itt az egyes tárgykörökhöz tartozó adatok szigorú kronológiai rendben követik egymást. Időhatáruk persze némiképp szűkebb a köteténél, 1914-től (vagy 1917-től) 2017-ig tartanak. Mivel a teológiai képzést ellátó debreceni iskola a jelzett száz év alatt több néven is szerepelt, a címben a Hittudományi Egyetem és jogelődjei meghatározás szerepel. A felsorolásokban pedig a teológiai oktatás vezető tisztviselői (dékánok, prodékánok, rektorok, rektorhelyettesek, intézetvezetők), a teológiai doktori fokozatot szerzők (nemcsak a szerzés évével, hanem az értekezés szakcsoportjával), valamint a *honoris causa* (dísz-)doktori címben részesültek (az adományozás kelte mellett itt az odaítélés idején viselt tisztségükkel) kapnak helyet.

Az olvasó megnyugodva állapíthatja meg, hogy az impozáns terjedelmű kötet formailag és stilisztikailag is méltó igényes tartalmához. Egyszerű borítóján a zászlós bárány és a kollégium stilizált képe is szerepel, sajátos kettőzéssel. (A kisebb, színes kép a nagyobb, halványított képbe van illesztve.) A jó minőségű papír biztosítja a modern kor szerencsére szaporodó színes fényképeinek minőségét is. Ami a stílust illeti: bár az egyes szerzők fogalmazása lehet eltérő, a kötetnek mind a történeti, mind a portré részei könnyen olvashatóak. A recenzens voltaképpen egyetlen hiányosságot tud felróni a szerkesztőknek, azt, hogy elmaradt a közreműködők névsora, amelyben tudományágukról, múltbeli és jelenlegi beosztásukról, munkahelyükről is tájékozódhattunk volna. Van, akiről – miután részesei voltak a közelmúlt eseményeinek – ez a szövegből kiderül, másokról a város közéletének ismerői tudhatják, hogy voltaképpen kik is ők. De egy – a mai többszerzős műveknél szokásos – névsorból a tájékozatlan (és mindenekelőtt jövőbeli) olvasók is bizonyosságot szerezhettek volna arról, hogy milyen szép számmal tisztelték meg írásukkal a kötetet a kollégium és az egyházkerület korábbi vagy ma funkciót betöltő vezetői.

Az *Őrállóvá tettelek* kötet a vállalt – ha szabad így nevezni – multifunkcionális jellegével, gazdag tartalmával különösen hasznos darabja nemcsak a kollégium fennállása 475. évfordulójára indított sorozatnak, hanem a teljes kollégiumtörténeti irodalomnak. Történeti áttekintését haszonnal forgathatják a téma további feldolgozására vállalkozó szakemberek, de a professzori portrék érdekes olvasmányt jelenthetnek a nem szakmabeli érdeklődők számára is, akiket vonz az elmúlt események és a mögöttük álló személyek ismerete, akik között múlt- vagy jelenbeli személyes ismerősöket is találhatnak.

Ifj. Barta János